

Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Janusza Korczaka w Warszawie

Redakcja

Mirosław Grewiński, Arkadiusz Karwacki

INNOWACYJNA
POLITYKA SPOŁECZNA

Warszawa 2015

Recenzja

prof. dr hab. Julian Auleytner

Redakcja techniczna

dr Jerzy Grewiński

Projekt okładki

Maciej Karwacki

Copyright for the edition by Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej
im. Janusza Korczaka w Warszawie, Warszawa 2015

ISBN 978-83-61121-95-4

Realizacja wydawnicza

Wyższa Szkoła
Pedagogiczna
im. Janusza Korczak
w Warszawie

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej

im. Janusza Korczaka w Warszawie

ul. Pandy 13, 02-202 Warszawa

tel. + 48-22 823-66-23 wew. 117, fax: + 48-22 823-66-69

<http://www.wspkorczak.eu>

Skład i łamanie; RASTER studio, ul. Konopnickiej 46, 05-071 Sulejówek

Ark. wyd. 27

Druk i oprawa: Drukarnia KODRUK, ul. Wiślana 74 a, 05-092 Łomianki

Rozdział 14

Arkadiusz Durasiewicz, Tomasz Barszczewski
Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Korczaka w Warszawie

Innowacje w finansowaniu polityki społecznej

1. WPROWADZENIE

Autorzy niniejszego rozdziału skupiają się na ukazaniu tematyki związanej z przykładami wybranych innowacji w finansowaniu polityki społecznej. Przedstawione zostaną rozwiązania niemieckie, bazujące w dużej mierze na dotacjach publicznych. W celu skonfrontowania rozwiązań europejskich ze stosowanymi na innych kontynentach, autorzy przybliżają model australijski i kanadyjski, co w ich założeniu stanowić ma przyczynek do dyskusji na temat ewentualnego transferu innowacji na krajowy grunt.

2. PRZYKŁADY INNOWACYJNYCH ROZWIĄZAŃ NA ŚWIECIE

Wyraźnie widoczna jest obecnie tendencja wskazująca na to, iż wiele bogatych państw nie jest obecnie w stanie zabezpieczyć dotychczasowych potrzeb mieszkańców w dziedzinie polityki społecznej. Za przykład poszukiwania nowatorskich rozwiązań w tym kierunku może posłużyć słynna mowa tronowa króla Holandii Willema Alexander do połączonych izb parlamentu z dnia 17 września 2013 r.: *...Przekształcamy się w społeczeństwo partycypacyjne, czyli takie, w którym obywatele będą mogli dokonywać własnych wyborów, zarządzać własnym życiem i dbać o siebie*¹. Mowa uznana została przez media i komentatorów za najbardziej kontrowersyjną w najnowszej historii monarchii i obłąła się szerokim echem w całej Europie. Król zapowiedział koniec klasycznego państwa opiekuńczego, w związku ze zwiększającymi się obciążeniami finansowymi (kryzysekonomiczny) i zmianami

¹ <http://www.niedziela.nl>, dostęp: 10.01.2015.

zachodzącymi w społeczeństwie (starzenie się społeczeństwa). Komentatorzy podsumowali to jako zaproszenie obywateli do rozwiązywania problemów, które dotychczas spoczywały na barkach państwa.

Ciekawym przykładem zastosowania Innowacji w finansowaniu polityki społecznej jest model kanadyjski. Ustanowienie ram prawnych funkcjonowania tego sektora nastąpiło w 2004 roku. Wówczas to, decyzją premiera Kanady, powołana do życia została specjalna jednostka – Ministerstwo ds. Spraw Społecznego Rozwoju, której celem stało się promowanie innowacyjnych inicjatyw społecznych². Powołano także jednostkę badawczą, której zadaniem jest zbieranie, porządkowanie danych i informacji na temat przedsiębiorczości społecznej, tworzenie analiz i rekomendacji dla kierunków rozwoju sektora.

Ekonomia społeczna została określona jako podstawowe narzędzie realizowania polityk społecznych w Kanadzie i na jej rozwój przeznaczono wysokie środki. Wedle danych do 2012 roku w ekonomii społecznej zainwestowano 12 mld dolarów kanadyjskich. Działania inicjujące rozwój przedsiębiorczości społecznej najbardziej efektywnie zostały podjęte w okręgach Quebec, Nowa Szkocja i Montreal.

W 2008 roku władze okręgu Quebec w porozumieniu z organizacją *Chantier de l'économie sociale*, reprezentującą interesy sektora opracowały pięcioletni plan rozwoju i wsparcia sektora przedsiębiorczości społecznej - *Social Economy for more supportive communities: Government Action Plan for Collective Entrepreneurship* (Ekonomia Społeczna na rzecz rozwoju społeczności lokalnych; Rządowy Plan Działań na rzecz Społecznej Przedsiębiorczości)³. Został w nim zawarty projekt działań i zobowiązań strony rządowej wobec przedsiębiorstw społecznych:

- rozwinięcie badań na rzecz wzmocnienia sektora,
- ustanowienie grupy roboczej składającej się z przedstawicieli rządu, przedsiębiorstw społecznych oraz biznesu, której zadaniem jest diagnozowanie sektora
- opracowanie statystyk, badań oraz określanie priorytetów i planów działania,
- opracowanie projektu zmian w prawodawstwie - na rzecz wprowadzenia ułatwień funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych,
- rozwinięcie i wzmocnienie kompetencji kadry zarządzającej przedsiębiorstwami społecznymi,
- wspieranie działań międzynarodowych na rzecz rozwoju sektora przedsiębiorstw społecznych,
- opracowanie projektu zmian w prawodawstwie - na rzecz wprowadzenia ułatwień funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych,

- P. Elson, A. Gouldsborough & R. Jones, *Building Capital, Building Community: A Comparative Analysis of Access to Capital for Social Enterprises and Nonprofits in Ontario and Quebec*. Community Research Report No. 1. Toronto: Social Economy Centre 2009, s. 23.

³ <http://www.chantier.qc.ca/user/Imgs/documents/CLevesque/sitechantierdocuments/socialeconomyformoresupportivecommunities.pdf>, dostęp: 03.01.2015.

- promowanie narzędzi komunikacji - portalu informacyjnego dotyczącego przedsiębiorczości społecznej,
- dodatkowo w planie wskazane zostały priorytetowe grupy, które mogły liczyć na wsparcie ze strony władz lokalnych - to młodzież, przedstawiciele mniejszości narodowych oraz organizacje działające w sferze kultury i sztuki. Plan wskazywał również media społeczne jako istotne narzędzia integrujące lokalne społeczności.

Ciekawym przykładem na zastosowanie innowacji społecznych w praktyce jest koncepcja „*Enterprise Facilitation*” autorstwa dr. Ernesto Sirollego⁴. Jej kluczowym elementem jest stworzenie środowiska wsparcia w danej społeczności. Lokalny samorząd, gospodarz terenu, zaprasza przedsiębiorców do stworzenia Rady Rozwoju Gospodarczego. Rada ta, oprócz sugerowania lokalnym władzom kierunków działań i wskazywania bieżących problemów, staje się dźwignią budowania kapitału społecznego. A w konkretnych kategoriach - to do Rady dana społeczność zwraca się z prośbą o wskazanie osób, które są zainteresowane współpracą z początkującymi przedsiębiorcami. To dzięki sieci kontaktów społecznych w lokalnym środowisku znajdują się ludzie, którzy wezmą na siebie kwestie marketingu, finansów czy bieżącego zarządzania projektem.

Istotą tego innowacyjnego rozwiązania społecznego jest dotarcie do ludzi, którzy mają jakąś pasję i pomoc w zmianie tej pasji w działający biznes. Wielki nacisk kładzie się na to, by to przedsiębiorca czuł się podmiotem. Lokalny *facilitator* (asystent, doradca przedsiębiorcy) stara się być doradcą w procesie, nie narzucając swojego zdania, wizji czy rozwiązań. Dlatego asystenci nie mają biur - spotykają się z klientami w ich firmach lub pubach. Sprzyja to nieformalnej, niedominującej relacji pomiędzy przedsiębiorcą i jego doradcą.

Zdaniem autorów niniejszej innowacji społecznej, każda inwestycja w kapitał społeczny, to nie tylko możliwość rozwoju danej społeczności, ale również redukcja przestępczości i nakładów ponoszonych na utrzymanie placówek penitencjarnych.

Warto w tym miejscu również zaznaczyć, iż średnia przeżywalność firm założonych według koncepcji „*Enterprise Facilitation*” wynosi w Kanadzie 80%, a średni koszt utworzenia jednego nowego miejsca pracy szacuje się na 3 tys. dolarów kanadyjskich.

Innowacje społeczne w Kanadzie bardzo silnie oddziałują również na sektor szkolnictwa. Katolicka szkoła średnia w Calgary, w prowincji Alberta - *Bishop Carroll High School*⁵ słynie z tego, że jej uczniowie mają decydujący wpływ na to, czego i jak się uczą przez trzy lata szkolne. Placówka ta już od prawie 40 lat realizuje skutecznie autorski program nauki ściśle podporządkowany

⁴ <http://www.sirolli.com/Products/EnterpriseFacilitationConferences/tabid/98/Default.aspx>, dostęp: 25.02.2014.

⁵ <https://www.cssd.ab.ca/bishopcarroll/>, dostęp: 25.02.2014.

zainteresowaniom i oczekiwaniom najważniejszych uczestników procesu edukacji. *Bishop Carroll High School* jest jedną z sześciu szkół w Kanadzie, które tworzą Kanadyjską Koalicję na rzecz Samoorganizacji Uczenia się (*Canadian Coalition of Self-Directed Learning*).

Sama organizacja procesu kształcenia została tutaj przedstawiona w sposób bardzo nietypowy. Nie ma tu dzwonek, ponieważ nie ma ścisłego programu zajęć. Nawet nie ma podziału na klasy. Nikt nie mówi uczniom, gdzie mają się w danej chwili znaleźć i jaki przedmiot powinni właśnie studiować. Zamiast klas, budynek szkoły podzielony został na obszary tematyczne, do których uczniowie przychodzą i odchodzą, gdy tylko mają na to ochotę. W laboratorium fizyki uczniowie siedzą w jednym, bardzo długim ciągu stołów, pracując nad osobistymi, zgodnymi z ich zainteresowaniami, projektami. Do prac grupowych przygotowano kilka osobnych stanowisk doświadczalnych.

Nauczyciele i asystenci są blisko uczniów, odpowiadając na ich pytania i udzielając pomocy, kiedy to jest potrzebne. Nauczyciele prowadzą wykłady w salkach konferencyjnych, ale ich wystąpienia są zorganizowane tematycznie, tak aby zainteresować uczniów. Również to oni sami decydują, kiedy sa już gotowi napisać test. Sami konsultują termin z nauczycielem i między sobą. Jeśli ich nie było tego dnia w szkole, albo nie są usatysfakcjonowani wynikami testu, mogą przystąpić do niego ponownie,

Dane zbierane z egzaminów w szkołach pokazują, że ten system jest skuteczny. W 2012 r. średnia zdawalność testów wyniosła w szkole *Bishop Carroll* 78,7%, co umiejscowiło szkołę w trzeciej dziesiątce najlepszych szkół stanu Alberta (z ogółu ponad 240 szkół). Wedle dyrekcji szkoły zadaniem nauczyciela jest pomoc w opracowaniu indywidualnego planu uczenia się, który będzie zgodny z wszystkimi wymaganiami systemu edukacji, a następnie śledzenie postępów, tak w szkole, jak i poza nią, aby realizacja planu zakończyła się sukcesem.

Szkoła w *Calgary* jest często odwiedzana przez edukatorów z innych krajów, którzy starają się przenieść doświadczenia kanadyjskie do własnych szkół. Na przestrzeni ostatnich sześciu lat odwiedziło ją na przykład ponad 200 nauczycieli z Australii i Nowej Zelandii.

Nieco inny model finansowania i znajdowania innowacyjnych rozwiązań w finansowaniu polityki społecznej przyjęto w Australii. W 2012 r. rząd Australii przeznaczył kwotę ok. 20 mln dolarów na wspieranie gospodarki społecznej, dostrzegając w niej szansę na wzrost konkurencyjności kraju, ale także budowę przyjaznego mieszkańcom środowiska i infrastruktury. Innowacyjne projekty o charakterze społecznym są realizowane na zasadzie partnerstwa z organizacjami sektora *non-profit*. Warte podkreślenia jest to, iż wiele rozwiązań wypracowanych w tym sektorze jest po jakimś czasie przenoszonych do sfery *for-profit*, czyli działalności klasycznych podmiotów gospodarczych, których funkcjonowanie związane jest już ściśle z generowaniem zysków.

Interesującym przykładem innowacyjnego programu społecznego jest projekt pod nazwą „*Classroom Access Project*”⁶, polegający na zwiększeniu dostępu do materiałów edukacyjnych dla dzieci niedosłyszących przy wykorzystaniu nowoczesnych mediów elektronicznych. Zastosowana w projekcie technologia, taka jak laptopy, tablice interaktywne czy urządzenia wzmacniające pole dźwiękowe ma umożliwić edukację uczniów niedosłyszących w ogólnodostępnych, a nie specjalistycznych placówkach szkolnych, co z kolei powinno pozytywnie wpłynąć na ich integrację z rówieśnikami i późniejsze lepsze oraz sprawniejsze funkcjonowanie w społeczeństwie. Dzięki temu programowi ponad 80% dzieci mających poważne problemy ze słuchem uczęszcza na lekcje do zwykłych klas, nawiązuje kontakty ze zdrowymi rówieśnikami, aktywnie uczestniczy w życiu społeczności. Sukces „*Classroom Access Project*” zachęca władze do opracowywania i wdrażania podobnych programów także na wyższych etapach edukacji, ze studiami włącznie.

Innowacyjność rozwiązań o charakterze społecznym widać również w zastosowaniach i rozwoju edukacji elektronicznej. Podstawą dla obecnej formy *e-learningu* stały się doświadczenia zdobyte podczas wieloletnich działań w zakresie kształcenia na odległość. Edukacja elektroniczna ewoluje w Australii od modelu internetowego do w pełni interaktywnej edukacji online. Australijskie uniwersytety oferują obecnie około 300 kursów prowadzonych całkowicie przez internet, zwłaszcza w ramach studiów podyplomowych. Nauczanie *online* znajduje się w centrum zainteresowania australijskiej polityki oświatowej, ponieważ pozwala na przekazywanie wiedzy osobom z terenów oddalonych, dając możliwość wyrównywania szans edukacyjnych. Obecnie w Australii funkcjonują cztery modele edukacji zdalnej⁷:

- model korespondencyjny (*correspondence model*), w rozumieniu tradycyjnym, gdzie proces nauczania-uczenia się został oparty na materiałach drukowanych,
- model wielomodułowy (*multi-modal model*), oparty na materiałach audio, wideo oraz nauczaniem wspomagany komputerowo,
- model telenauczania (*tele-learning model*), gdzie proces kształcenia został oparty na interaktywnej telekomunikacji, dwustronnych telekonferencjach i wideokonferencjach oraz nauczaniu z wykorzystaniem multimedialnych,
- model nauczania elastycznego (*flexible learning model*), w którym do prowadzenia procesu edukacyjnego wykorzystuje się publikacje na płytach CD oraz globalną sieć komputerową internetu.

Model nauczania elastycznego jest bardzo popularny w ostatnich latach w Australii, ponieważ umożliwia on naukę w trybie *online* i *off-line*. Korzysta

⁶ <http://www.mediaaccess.org.au/education/classroom-access-project>, dostęp: 22.02.2014.

⁷ <http://www.ausindustry.gov.au/innovationaustralia/Pages/InnovationAustralia.aspx>, dostęp: 28.12.2014.

z niego wiele australijskich uniwersytetów, umożliwiając zdalne zdobycie dyplomu uczelni. Specjalistyczne centra uniwersyteckie przygotowują multimedialne materiały dydaktyczne, nie tylko na potrzeby studiów wyższych, ale także różnych typów szkół średnich.

Słusznym wydaje się być stwierdzenie, iż Australijczycy innowacyjność mają zapisaną w genach. Twardy i surowy klimat, warunki życia, do których należy się w odpowiedni sposób przygotować, wymagają niezbędnej dozy kreatywności. Mentalność mieszkańców, poparta dobrą polityką proinnowacyjną, rozwiązaniami instytucjonalnymi, mechanizmami finansowania - stanowi fundament, na którym można budować innowacyjny wzrost gospodarczy. Australia uczyniła z innowacji, w tym także z innowacji społecznych, towar eksportowy, dziedzinę gospodarki przynoszącą określone korzyści. Warto w tym miejscu również wspomnieć o innowacyjnych rozwiązaniach w finansowaniu polityki społecznej, stosowanej przez naszych zachodnich sąsiadów.

Ważnym źródłem finansowania polityki społecznej w Niemczech są dotacje publiczne. Są to - w odróżnieniu od świadczeń opartych na roszczeniu prawnym - w sensie prawnym dobrowolne świadczenia podmiotów publicznych, przyznawane wykonawcom na ogół na realizację określonego programu lub projektu. W praktyce ich „dobrowolność” jest często ograniczana przez wytworzoną tradycję i, po części zinstytucjonalizowany, *lobbying* organizacji pozarządowych. Jednakże w sytuacjach kryzysowych jednostki samorządu terytorialnego nie wahają się przed drastycznymi cięciami budżetowymi właśnie w obszarze świadczeń „dobrowolnych”⁸. Dotacje publiczne obejmować mogą finansowanie części lub całości kosztów danego przedsięwzięcia. Ich istotną wadą jest formalne ograniczenie czasowe, związane z na ogół rocznym okresem budżetowym w administracji publicznej.

Spośród innych źródeł finansowania na uwagę zasługują, zwłaszcza w przypadku wykonawców typu *non-profit*:

- składki członkowskie,
- darowizny od osób fizycznych i firm,
- spadki i zapisy,
- finansowanie z Unii Europejskiej,
- dotacje fundacji prywatnych oraz loteryjne,
- kredyt bankowy (przy czym obsługa kredytu może być kosztem wykonania usługi i podlegać na tej drodze refundacji ze środków publicznych).

Dwie ostatnie kategorie są szczególnie istotne dla finansowania inwestycji infrastrukturalnych (budynki, sprzęt, środki transportu). Ani bowiem finansowanie w ramach realizacji usług społecznych gwarantowanych poprzez roszczenia

⁸ Zob. A. Evers, R. Heinze, T. Olk, *Podręcznik Usług Społecznych – przykład Niemiec*, WSP TWP Warszawa 2013.

prawne klientów, ani tym bardziej finansowanie w ramach dotacji publicznych nie uwzględnia bądź uwzględnia tylko w niewielkim stopniu bezpośrednio zapotrzebowanie finansowe związane z inwestycjami czy remontami. Nawet w przypadkach, w których odpisy amortyzacyjne mogą być elementem kosztów rozliczanych w ramach korzystania ze środków publicznych, nie pokrywają one na ogół wartości niezbędnych w przyszłości inwestycji⁹.

W Niemczech działa kilkaset liczących się w tym zakresie mniejszych lub większych fundacji prywatnych. Ważną rolę odgrywa też dofinansowanie sfery socjalnej z zysku publicznych gier liczbowych. Od lat siedemdziesiątych XX w. działają też loterie telewizyjne finansujące przedsięwzięcia socjalnych organizacji pozarządowych, takie, jak „Złota Jedyńka”, „Akcja Człowiek” czy „Spirala Szczęścia”. Marginalna jest natomiast rola wpływów z własnej działalności gospodarczej wykonawców typu *non-profit*.

3. MODEL POLSKI

Realizacja nowej polityki w sferze społecznej rozpoczynała się zwykle od redukcji funkcji opiekuńczych państwa, a następnie polegała na tworzeniu nowych rozwiązań. W tworzeniu nowych rozwiązań w sferze usług społecznych w krajach o gospodarce rynkowej stosowano podstawową zasadę istotną z punktu widzenia celów polityki społecznej i gospodarczej, która zakładała, iż dobrobyt społeczny jest maksymalizowany poprzez powszechne dążenie do osiągnięcia efektywności ekonomicznej i sprawiedliwości społecznej. Rozwój prywatnych instytucji świadczących usługi społeczne na zasadach rynkowych jest już dziś w Polsce faktem. Przykładem takiego rozwiązania są prywatne ubezpieczenia zdrowotne, dające ubezpieczonemu możliwość całkowitego czy częściowego pokrywania kosztów leczenia w placówkach prywatnych. Natomiast rozwiązaniem występującym znacznie częściej są zakupy ze środków publicznych poszczególnych usług świadczonych przez firmy prywatne. Można do nich zaliczyć zakupy usług medycznych, świadczonych przez prywatne przychodnie, usług opiekuńczych prywatnych agencji, usług gospodarczych przez szpitale czy transportowych świadczonych przez jednostki pogotowia ratunkowego. W październiku 2012 r. pojawiły się w obiegu publicznym (choć trudno uznać jednocześnie, iż doszło do jakiejś szerszej dyskusji eksperckiej czy społecznych konsultacji) nowe propozycje resortu pracy dotyczące rozwoju usług społecznych¹⁰. Zmiany uzasadniane są m.in. pojawieniem się nowych

⁹ Ibidem, s. 9.

¹⁰ M. Topolewska, *Radikalne zmiany w przyznawaniu zasiłków. Kryterium dochodowe zastąpi minimalny dochód socjalny*, w: *Gazeta Prawna* z 02.10.2012.

wyzwań i oczekiwań wobec pomocy społecznej, brakiem rozwiązań ukierunkowanych na profilaktykę i aktywizujące społeczna, nieadekwatną ofertą usług społecznych, niewydolnością instytucji oraz brakiem koordynacji między nimi. Treść propozycji zdaje się wskazywać na daleko idącą przebudowę strukturalną systemu. Głównym celem zakładanej zmiany jest rozdzielenie problematyki społecznej na dwa odmiennie funkcjonujące i finansowane segmenty: obszar wsparcia i pomocy społecznej oraz obszar usług społecznych¹¹.

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej zadeklarowało w stworzonych założeniach, że jego priorytetowym celem jest poprawa efektywności systemu, zwłaszcza w sytuacji kryzysu. Sytuacja ta wymaga wprowadzenia nowych rozwiązań zmniejszających *ryzyko* socjalne dla osób często już korzystających ze wsparcia oraz pomoc tym, którzy dotychczas takiego wsparcia byli pozbawieni. Można przypuszczać, bo nie zostało to wprost wyrażone, że chodzi tu głównie o problem starzenia się populacji i dezintegrację grup społecznych. Problemem stała się także koncentracja działań systemu na „społecznym ratownictwie” i doraźności w łagodzeniu trudnych sytuacji. Na dalszy plan zeszyły zaś funkcje profilaktyczne i aktywizujące.

Proponowane zmiany zgrupowano w cztery założenia: wzmocnienie bezpieczeństwa socjalnego obywateli i rodzin przyjednoczesnym wzroście ich aktywności w rozwiązywaniu problemów życiowych, podniesienie efektywności systemu organizacyjnego pomocy społecznej, wzmocnienie na poziomie gminy i powiatu skuteczności podstawowych narzędzi i instrumentów pracy socjalnej oraz zmiany w obszarze instytucjonalnych form pomocy. Założenia te dotyczą systemu pomocy społecznej (a więc ustawy o pomocy społecznej) i sposobu świadczenia usług społecznych. Chodzi o podkreślenie działań profilaktycznych i aktywizujących oraz ich finansowania. Rola świadczeń pieniężnych ma być przeformułowana tak, żeby stanowiły uzupełnienie działań aktywizujących oraz miały funkcję motywującą. Głównym celem jest tu odbudowa aktywności zawodowej gospodarstwa domowego. Nie zapomina się również o osobach starszych i niepełnosprawnych, wyraźnie podkreślona jest jednak konieczność ich aktywizacji zawodowej. Dochód z pracy powinien stanowić podstawowe źródło utrzymania. Z pomocy społecznej korzystało jednak wiele osób albo niezdolnych do pracy, albo długotrwale zdezaktywizowanych, których powrót na rynek pracy jest trudny, zwłaszcza w sytuacji kryzysu. Warto też zauważyć, że posiadanie pracy przynoszącej dochód nie w każdym przypadku zapewniało wszystkim pracownikom środki pozwalające na zaspokojenie podstawowych potrzeb¹².

¹¹ A. Durasiewicz, T. Barszczewski, *Dylematy usług społecznych*, w: Empowerment nr 3, M. Grewiński (red.), Wydawnictwo Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL w Warszawie, Warszawa 2012, s. 3-4,

¹² Ibidem.

Dobre wyniki gospodarcze ostatniego dwudziestolecia, które zawdzięczamy przede wszystkim reformom gospodarczym i ustrojowym podjętym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, tylko w niewielkim stopniu przełożyły się na poprawę stanu finansów publicznych, choć reformy podjęte w roku 1989 sprzyjały finansom publicznym - liberalizacja cen uwolniła budżet państwa od ogromnego ciężaru dotacji, reformy podatkowe wzmocniły stronę dochodową budżetu. Nie wykorzystano również szans, jakie dla poprawy tego stanu stwarzały takie czynniki jak wynegocjowana na początku lat dziewięćdziesiątych redukcja polskiego długu zagranicznego, napływ do Polski - po roku 2004 - znaczących kwot z budżetu Unii Europejskiej.

W latach 2005-2007, w warunkach stabilnej gospodarki i szybkiego wzrostu gospodarczego, dokonano znacznego obniżenia skali obciążeń fiskalnych, obniżając stawki podatku dochodowego od osób fizycznych i stawki ubezpieczenia rentowego. Nie doszło jednak do podjęcia zapowiadanych reform wydatków publicznych, co więcej - ich wartość rośnie w ostatnich latach dość szybko. Wzrost ten spowodowany jest w znacznej części rosnącymi transferami środków z budżetu Unii Europejskiej, lecz nie jest to jedyna przyczyna ekspansji wydatków publicznych. Rosną koszty obsługi długu publicznego, rosną też wydatki na funkcjonowanie instytucji publicznych.

W zestawieniu ze znacznym spowolnieniem wzrostu gospodarczego w latach 2008-2009 spowodowało to gwałtowne pogorszenie stanu finansów publicznych, W 2010 roku państwowy dług publiczny jest już bliski granicy 55% produktu krajowego brutto, a deficyt sektora finansów publicznych - w ujęciu zgodnym z międzynarodowymi standardami statystyki finansowej i standardami rachunków narodowych - stanowi już ok. 8% PKB¹³.

Szybko rosną też wydatki socjalne, a sektor ubezpieczeń społecznych wykazuje już deficyt większy od deficytu całego sektora finansów publicznych. Zła sytuacja sektora ubezpieczeń społecznych jest spowodowana - oprócz czynników demograficznych - takimi przyczynami jak:

- ograniczenie dochodów Funduszu Ubezpieczeń Społecznych wynikające z ustanowienia w 1998 roku tzw. II filaru systemu ubezpieczeń, który przejął część dochodów FUS,
- obniżeniem - w latach 2006-2007 - składek na ubezpieczenie rentowe,
- brak zdecydowanych działań na rzecz poprawy relacji finansowych w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego,
- wysokie koszty funkcjonowania systemów emerytalnych dla żołnierzy i funkcjonariuszy tzw. służb mundurowych.

Poważne problemy finansowe dotyczą też służbę zdrowia. Mimo tego, że w ostatnim dziesięcioleciu wydatki publiczne na ochronę zdrowia szybko rosną

¹³ W. Misiąg, *Zasady konstrukcji budżetu zadaniowego polityki społecznej*, w: *Koncepcja i wskaźniki budżetu zadaniowego a bilans potrzeb pomocy społecznej*, IRSS, Warszawa 2013, s. 9-10.

(między innymi w efekcie kilkukrotnego podwyższania składek na ubezpieczenia zdrowotne i przeprowadzenia kilku operacji oddłużeniowych) zadłużenie szpitali publicznych utrzymuje się od kilku lat na stałym poziomie 9,5-10 mld zł (odpowiada to w przybliżeniu 40% rocznych kosztów funkcjonowania tych szpitali), a jakość usług medycznych i ich dostępność są nadal przedmiotem krytyki ze strony ubezpieczonych.

W 2009 roku Komisja Europejska ponownie wszczęła wobec Polski postępowanie związane z nadmiernym deficytem finansów publicznych¹⁴ i rekomendowała osiągnięcie wymaganego poziomu deficytu (3% produktu krajowego brutto) w roku 2012. Nawet przy założeniu rosnącego tempa wzrostu PKB, a co za tym idzie – wzrostu dochodów publicznych – spełnienie tego zalecenia wymagać będzie radykalnego ograniczenia wydatków publicznych - skalę niezbędnych oszczędności można szacować na ok. 10% wydatków publicznych.

W efekcie Polska stoi dziś wobec poważnych problemów związanych z koniecznością poprawy stanu równowagi finansów publicznych. Jest przy tym pewne, że zasadniczą część programu równoważenia finansów publicznych stanowić będą przedsięwzięcia polegające na redukcji bezwzględnych rozmiarów wydatków publicznych. Oczywiście jest też, że znacząca redukcja nie ominie również wydatków socjalnych, stanowiących obecnie prawie 50% wszystkich wydatków publicznych. Skala uciążliwości związanych z cięciami wydatków socjalnych będzie przy tym w istotny sposób uzależniona nie tylko od rozmiarów tych cięć, ale również od tego, czy i w jakim stopniu negatywne skutki ograniczenia wydatków socjalnych uda się zredukować poprzez lepsze, bardziej celowe, wykorzystanie środków. Poszukiwać musimy mechanizmów promujących efektywność wydatków socjalnych, a budżet zadaniowy jest jednym z najważniejszych (jeśli nie najważniejszym) takich mechanizmów¹⁵.

Drugim powodem uzasadniającym podjęcie prac nad budżetem zadaniowym polityki społecznej jest niska ocena skuteczności (stopnia realizacji celów) i efektywności, czyli relacji pomiędzy wydatkami na przedsięwzięcia polityki społecznej a miernikami realizacji celów tej polityki. Jednym z głównych czynników powodujących niską efektywność publicznych nakładów na pomoc społeczną i ochronę zdrowia jest planowanie wydatków na wyróżnione powyżej rodzaje zadań nie w logice finansowania konkretnych efektów, lecz na zasadzie

¹⁴ *Council Recommendation to Poland with a View to Bringing an end to the Situation of an Excessive Government Deficit*, dokument ECOFIN nr 11400/09 z dnia 7 lipca 2009 r., dostępny (tylko w języku angielskim) na stronie (http://ec.europa.eu/economy_finance/sgp/pdf/30_cdps/104-07_council/2009-07-07_pl_104-7_council_en.pdf). Podstawą wydania rekomendacji była decyzja Komisji Europejskiej nr 2009/589/EC z dnia 7 lipca 2009 r, w sprawie istnienia nadmiernego deficytu w Polsce, http://eur-lex.europa.eu/Result.do?T1=V4&T2=2009&T3=589&RechType=RECH_nature1&Submit=Szukaj dostęp (w języku polskim).

¹⁵ W. Misiąg, *Zasady konstrukcji budżetu zadaniowego polityki społecznej...* op.cit., s. 11.

finansowania instytucji i procedur ustalonych w przepisach określających formy działania szeroko rozumianych służb społecznych. Na drugi plan schodzi więc efektywność wydatków publicznych, których miarą powinien być postęp w rozwiązywaniu zidentyfikowanych problemów społecznych wywołany wykorzystaniem środków publicznych. Nie wystarczy deklarować dążenia do poprawy efektywności wydatków socjalnych, trzeba dla realizacji stworzyć niezbędne warunki. Bez wdrożenia w sferze polityki społecznej zasad budżetowania zadaniowego jest to praktycznie niemożliwe¹⁶.

Charakterystyczną cechą systemu finansowania przedsięwzięć składających się na politykę społeczną państwa jest to, że przeważająca część środków na te przedsięwzięcia znajduje się w dyspozycji instytucji administracji rządowej, lecz administracja ta wykonuje tylko nieznaczną część zadań publicznych w interesujących nas dziedzinach. Tak dzieje się w sferze pomocy społecznej i działań związanych z rynkiem pracy, gdzie zasadniczą część zadań publicznych wykonują jednostki samorządu terytorialnego, lecz środki na finansowanie tych zadań pochodzą głównie z budżetu państwa i państwowych funduszy celowych. Tak jest też w sferze ochrony zdrowia, w której zakłady opieki zdrowotnej (głównie samorządowe i prywatne) oraz inne podmioty świadczące usługi medyczne (głównie prywatne) finansowane są niemal w całości - w zakresie, w jakim wykonują zadania publiczne - z Narodowego Funduszu Zdrowia (NFZ) i ze środków budżetowych Ministra Zdrowia¹⁷.

Taki stan rzeczy nie sprzyja jasnemu określeniu odpowiedzialności poszczególnych podmiotów za wykonywane zadania i społeczne efekty prowadzonej działalności. Szczególnie dobrze widzimy ten problem, gdy analizujemy relacje pomiędzy administracją rządową i jednostkami samorządu terytorialnego. Jednostki samorządu terytorialnego obarczono na przykład większością zadań publicznych *L* zakresu pomocy społecznej i przeciwdziałania bezrobociu, lecz ich działalność w tych sferach jest w znacznej części determinowana przez rozmiary finansowania tych zadań przez administracje rządową oraz przez narzucane jednostkom samorządu terytorialnego zasady gospodarowania środkami otrzymywanymi z budżetu państwa i z pozabudżetowych instytucji sektora rządowego. Najednostki samorządu terytorialnego nałożono również niezbyt jasno określone obowiązki ze sfery ochrony zdrowia, nie przyznając samorządom praktycznie żadnych instrumentów pozwalających im skutecznie wpływać na sposób świadczenia usług medycznych mieszkańcom¹⁸.

Opierając się o powyższe rozważania należy stwierdzić, iż rozwój innowacji w finansowaniu polityki społecznej to ważne zadanie na najbliższe lata. Starzejące

¹⁶ Ibidem, s. 12.

¹⁷ Ibidem, s. 25-26.

¹⁸ Ibidem, s. 26.

się społeczeństwo, rosnąca liczba osób wykluczonych, przeludnione miasta czy napływ emigrantów zmuszają do poszukiwania nowatorskich pomysłów, które pomogą sprostać tym wyzwaniom.

W obecnym okresie Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej wprowadziło szereg nowatorskich rozwiązań w zakresie finansowania polityki społecznej. Od 1 stycznia 2015 r. dorośli członkowie rodzin wielodzietnych posiadający Kartę Dużej Rodziny mogą korzystać z ustawowych zniżek na przejazdy kolejowe: 37% ulgi przy przejazdach publicznym transportem kolejowym na podstawie biletów jednorazowych oraz 49% ulgi dla posiadaczy biletów miesięcznych. Oznacza to, że np. przy jednorazowej podróży koleją członkowie rodziny wielodzietnej mogą liczyć w sumie na 62% zniżki¹⁹.

Karta Dużej Rodziny przyznawana jest każdemu członkowi rodziny, także rodzinom zastępczym i rodzinnym domom dziecka. Rodzicom karta wydawana jest dożywotnio, dzieciom do ukończenia 18 lub 25 lat w przypadku nauki. Osoby niepełnosprawne otrzymają kartę na czas trwania orzeczenia o niepełnosprawności. Karta przyznawana jest bezpłatnie i bez względu na dochód. W ciągu najbliższych lat z karty może korzystać 3,4 mln osób, w tym 2 mln dzieci.

Od uruchomienia rządowego programu „Maluch” liczba instytucji opieki nad dziećmi wzrosła o ponad 300%. Liczba żłobków i klubów dziecięcych wzrosła z 571 w 2011 r. do 2 294 w grudniu 2014 r. Tym samym zwiększyła się liczba dzieci, które mogą korzystać z profesjonalnej opieki z 32 tys. w 2011 r. do 70,3 tys. w grudniu tego roku²⁰.

Środki na dofinansowanie budowy żłobka lub jego prowadzenie otrzymać może gmina lub podmiot prywatny. W tegorocznej edycji programu dofinansowanie otrzymało 20 950 miejsc opieki z 376 gmin, a środki przeznaczone z budżetu najego realizację wyniosły 101 mln zł.

W gminach gdzie nie ma żłobka rodzice mogą otrzymać pomoc ze strony opiekunów dziennych, a rodzice, którzy potrzebują opieki nad dzieckiem w krótszym wymiarze czasu mogą korzystać z klubów dziecięcych.

W zakresie starzejącego się społeczeństwa, możliwość osiągnięcia wyższego poziomu efektywności procesów demograficznych może nastąpić poprzez odpowiednią politykę cen na produkty dla rodzin (w tym dla dzieci) oraz osób starszych i na usługi społeczne świadczone na ich rzecz. Dlatego też niezwykle ważną jest prowadzona przez państwo odpowiednia polityka cenowa, która może zarówno zwiększyć możliwość zaspokojenia potrzeb przez rodziny/gospodarstwa domowe na wyższym poziomie jak i przyczynić się do nabycia większej liczby produktów przez rodziny żyjące poniżej minimum socjalnego, a szczególnie minimum egzystencji²¹.

¹⁹ <http://www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/swiadczenia-rodzinne/art,7033,ustawowe-znizki-karty-duzej-rodziny.html>, dostęp: 10.01.2015.

²⁰ Ibidem.

²¹ A. Durasiewicz, *Efektywno polskiej polityki rodzinnej na tle niektórych krajów UE*, wyd. PTPS i Politechnika Radomska, Radom 2011, s. 5.

Kolejnym bardzo ważnym narzędziem finansowego wspierania gospodarstw domowych jest regulowanie przez państwo wysokości przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych poprzez np. zaliczki na podatek dochodowy od osób fizycznych płacone przez płatnika w imieniu podatnika - od dochodów z pracy najemnej oraz od niektórych świadczeń społecznych - podatki płacone przez osoby pracujące na własny rachunek, w tym przedstawiciele wolnych zawodów i rolników indywidualnych oraz składki na ubezpieczenie społeczne i zdrowotne. Nominalny i realny wzrost jest niezwykle istotny dla wszystkich grup społeczno-ekonomicznych, a w szczególności dla emerytów i rencistów (grupy te w latach 2008-2012 odnotowywały najniższy realny wzrost dochodu rozporządzalnego). Siła nabywcza przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego jest o tyle ważna, że znajduje odzwierciedlenie w obniżeniu zasięgu ubóstwa subiektywnego dotyczącego gospodarstwa domowe. Ponadto większa siła nabywcza dochodu rozporządzalnego może przyczynić się do obniżenia zasięgu ubóstwa relatywnego w gospodarstwach domowych oraz zmniejszenia odsetka osób żyjących w rodzinach, w których poziom wydatków jest niższy od tak zwanej ustawowej granicy ubóstwa²².

Niezwykle istotną kwestią w ramach pozaubezpieczeniowych świadczeń socjalnych jest rola państwa, aby zasiłki rodzinne mogły zapewnić prawidłowe funkcjonowanie rodziny, aby miała ona zapewnione podstawowe warunki bytowe a w szczególności środki finansowe pozwalające zaspokoić co najmniej podstawowe potrzeby. Rosnące z roku na rok ceny produktów żywnościowych oraz mediów powodują, że rodziny stać jest na coraz mniej. Obserwowany jest coroczny wzrost cen towarów i usług w Polsce, natomiast kryterium dochodowe uprawniające do otrzymywania świadczeń rodzinnych w Polsce, a także wysokość poszczególnych świadczeń rodzinnych podlegają weryfikacji co 3 lata, z uwzględnieniem wyników badań prognozy wsparcia dochodowego rodzin. Pierwszej weryfikacji dokonano w 2006 roku, następnej – 1 listopada 2009 r., w wyniku czego podniesione zostały kwoty niektórych rodzajów świadczeń rodzinnych, natomiast ostatnia weryfikacja miała miejsce 1 listopada 2012 r., w wyniku której podniesione zostały kwoty kryteriów dochodowych uprawniających do świadczeń rodzinnych²³.

²² A. Durasiewicz, *Kierunki rozwoju polityki rodzinnej w Polsce – dylemat społeczny zachodzących zmian i wyzwań na przyszłość*, w: *Polityka społeczna wobec wyzwań i zmian zachodzących we współczesnym świecie*, M. Kubiak (red.), Uniwersytet Gdański & PTPS, Gdańsk 2014, s. 108-110.

²³ A. Durasiewicz, *Ogólnonarodowe rozwiązania w zakresie r polityki rodzinnej na przykładzie wybranych krajów - rekomendacje dla Polski* – w: *Umieędzynarodowieni polskiej polityki społecznej - aspekty globalne i europejskie*, K. Głębicka, M. Kubiak (red.), Uniwersytet Gdański & PTPS, Gdańsk 2013, s. 3.

4. ZAKOŃCZENIE

Dualny wymiar polityki społecznej to przedsiębiorczość i polityka socjalna, a warunkiem ich kompatybilnej równowagi jest innowacyjne podejście do zarządzania kapitałem społecznym.

Znalezienie innowacyjnych dróg w finansowaniu to główny motor wzrostu - także w warunkach kryzysu i deficytu budżetowego. Światowe tendencje w finansowaniu polityki społecznej ewoluują zatem w kierunku poszukiwania nowych źródeł pozyskiwania kapitału. Nie opierają się jedynie na środkach budżetowych, ale coraz silniej angażują biznes i kapitał prywatny.

Charakterystyczną cechą obecnego systemu organizacji i finansowania zadań z zakresu polityki społecznej (w zdefiniowanym powyżej zakresie) jest to, że niemal wszystkimi środkami publicznymi na realizację zadań z zakresu polityki społecznej dysponują instytucje sektora rządowego (urzędy centralne, państwowe fundusze celowe i agencje, dysponenci środków budżetu państwa), natomiast większość centralnie finansowanych zadań wykonywana jest przez jednostki spoza tego sektora, w tym - w szczególności - przez jednostki samorządu terytorialnego i podporządkowane. Im instytucje samorządowe oraz przez prywatne (niepubliczne) podmioty wykonujące zadania finansowane środkami publicznymi, takie jak np. niepubliczne zakłady opieki zdrowotnej.

Gdybyśmy więc ograniczyli się przy konstrukcji budżetu zadaniowego polityki społecznej do instytucji rządowych, to poza budżetem zadaniowym pozostałyby wydatki niemal wszystkich instytucji „liniowych”, wykonujących bezpośrednio zadania na rzecz obywateli. Z kolei ograniczenie się do konstrukcji niezależnych, lokalnych budżetów zadaniowych tworzonych dla poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego pozbawi nas możliwości monitorowania relacji wydatków na zadania polityki społecznej i stopnia realizacji podstawowych celów polityki społecznej²⁴.

Rozwiązaniem powinno być zatem przyjęcie zasady, że budżet zadaniowy polityki społecznej obejmuje zarówno wydatki instytucji centralnych, jak i wydatki poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego. Nie oznacza to jednak, że dążyć powinniśmy do daleko idącej centralizacji zadań służących realizacji celów polityki społecznej²⁵.

Nie powinniśmy też proponować rozwiązań, w których jednostki samorządu terytorialnego pozostają głównymi wykonawcami zadań z zakresu polityki społecznej, natomiast środki na sfinansowanie tych zadań pozostają w gestii administracji rządowej i są samorządom przekazywane z wyraźnym oznaczeniem zadań, na których finansowanie mają być przeznaczone. Takie metody zarządzania środkami publicznymi nigdy nie są naprawdę efektywne, a ponadto

²⁴ W. Misiąg, *Zasady konstrukcji budżetu zadaniowego polityki społecznej...* op. cit., s. 26-27.

²⁵ Ibidem, s. 27.

przekazywanie samorządom dużych kwot „znaczonych” pieniędzy stoi w wyraźnej sprzeczności z zasadami, których przestrzeganie Polska zadeklarowała ratyfikując bez zastrzeżeń Europejską Kartę Samorządu Lokalnego²⁶.

Przy sformułowanych powyżej założeniach dotyczących podmiotowego i przedmiotowego zakresu budżetu zadaniowego polityki społecznej pojawia się trzeci istotny problem - relacji pomiędzy proponowanymi rozwiązaniami i obowiązującymi zasadami konstrukcji i wykonywania budżetu zadaniowego (zadaniowej wersji budżetu państwa), określonymi w ustawie z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych²⁷.

Reasumując można stwierdzić, że administracyjny sposób alokacji środków publicznych w powiązaniu ze specyficznym sposobem ich gromadzenia powoduje problem ich nieracjonalnego wykorzystania. Sytuacja taka powoduje zarówno coroczne zmniejszenie wsparcia dla różnego typu gospodarstw domowych, jak i ogólne niezadowolenie społeczne. Konieczne jest poprawienie efektywności zarządzania środkami publicznymi, a szczególnie działaniami związanymi z wydatkami na rzecz wspierania polskich gospodarstw domowych.

Należy sprawdzić cztery podstawowe kwestie: jakimi narzędziami polityki społecznej dysponuje państwo, które z nich są wykorzystywane prawidłowo, jakich rozwiązań brakuje. I wreszcie, jak wygląda koordynacja finansowania polityki społecznej na szczeblach rządowym i samorządowym.

BIBLIOGRAFIA:

Counc.il Recommendation to Poland with a view to bringing an end to the situation of an excessive government deficit, dokument ECOFIN nr 11400/09 z dnia 7 lipca 2009 r.

Durasiewicz A., Barszczewski T., *Dylematy usług społecznych*, w: Empowerment nr 3, M. Grewiński (red.), Wydawnictwo Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL w Warszawie, Warszawa 2012.

²⁶ Europejska Karta Samorządu Lokalnego, sporządzona w Strasburgu w dniu 15 października 1985 roku, Dz. U. z 1994 r. Nr 124, poz. 607, 7. późn. zm. Zgodnie z art. 9 ust. 7 Karty, ...O ile jest to możliwe, subwencje przyznane społecznościom lokalnym nie powinny być przeznaczane na finansowanie specyficznych projektów. Przyznanie subwencji nie może zagrażać podstawowej wolności społeczności lokalnej do swobodnego prowadzenia własnej polityki w zakresie przyznanych jej uprawnień. Finansowanie zadań zleconych „pokawałkowymi” dotacjami z budżetu państwa niewątpliwie łamie tę zasadę.

²⁷ Dz. U. Nr 157, poz. 1240, z późn. zm. Odnoszące się do budżetowania zadaniowego przepisy nowej ustawy o finansach publicznych nie różnią się w istotny sposób od przepisów ustawy o finansach publicznych z 2005 roku, obowiązujących do roku 2009. Nowością jest jedynie rozszerzenie podmiotowego zakresu obowiązywania tych przepisów oraz wprowadzenie nowej klasyfikacji funkcji państwa,

Durasiewicz A., *Efektywność polskiej polityki rodzinnej na tle niektórych krajów UE*, wyd. PTPS i Politechnika Radomska, Radom 2011.

Durasiewicz A., *Kierunki rozwoju polityki rodzinnej w Polsce – dylemat społeczny zachodzących zmian i wyzwań na przyszłość*, w: *Polityka społeczna wobec wyzwań i zmian zachodzących we współczesnym świecie*, M. Kubiak (red.), Uniwersytet Gdański & PTPS, Gdańsk 2014.

Durasiewicz A., *Ogólnonarodowe rozwiązania w zakresie polityki rodzinnej na przykładzie wybranych krajów – rekomendacje dla Polski - w: Umiędzynarodowienie, polskiej polityki społecznej- aspekty globalne i europejskie*, K. Głębicka, M. Kubiak (red.), Uniwersytet Gdański & PTPS, Gdańsk 2013.

Elson P., Gouldsborough A., Jones R., *Building Capital, Building Community: A Comparative Analysis of Access to Capital for Social Enterprises and Nonprofits in Ontario and Quebec*, Community Research Report No. 1. Toronto Social Economy Centre 2009.

Europejska Karta Samorządu Lokalnego, sporządzona w Strasburgu w dniu 15 października 1985 roku (Dz. U. z 1994 r. Nr 124, poz. 607, z późn. zm.).

Evers A., Heinze R., Olk T., *Podręcznik Usług Społecznych - przykład Niemiec*, WSP TWP Warszawa 2013.

Misiąg W., *Zasady konstrukcji budżetu zadaniowego polityki społecznej*, w: *Koncepcja i wskaźniki budżetu zadaniowego a bilans potrzeb pomocy społecznej*, IRSS, Warszawa 2013.

Topolewska M., *Radykalne zmiany w przyznawaniu zasiłków. Kryterium dochodowe zastąpi minimalny dochód socjalny*, Gazeta Prawna, 2012.

Ustawa o finansach publicznych z dnia 27 sierpnia 2009 r. (Dz. U. Nr 157, poz. 1240, z późn. zm.).

STRONY INTERNETOWE:

<http://www.ausindustry.gov.au/innovationaustralia/Pages/InnovationAustralia>

<http://www.chantier.qc.ca/userImgs/documents/CLevesque/sitechantier-documents/socialeconomyformoresupportivecommunities.pdf>

<https://www.cssd.ab.ca/bishopcarroll/>

<http://www.mediaaccess.org.au/education/classroom-access-project>

<http://www.niedziela.nl>

<http://www.sirolli.com/Products/EnterpriseFacilitationConferences/tabid/98/Default.aspx>